

HARMATTA JÁNOS

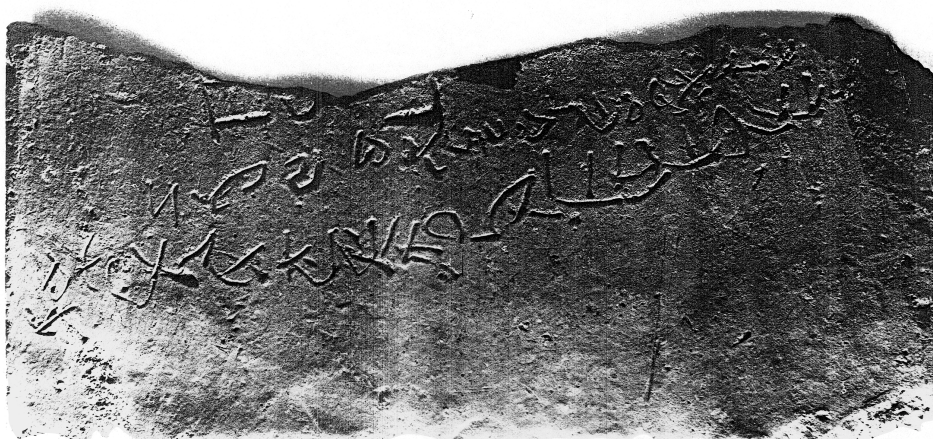
EGY PALMYRAI FELIRAT DACIÁBÓL

Már három-négy évtizede lehet, hogy Czeglédy Károly megmutatta nekem egy három sorból álló felirat fényképét, amelyet egy tudós barátja küldött neki Romániából azzal a kéréssel, hogy határozza meg írását és nyelvét. Elmondása szerint barátja annyit közölt vele, hogy a felirat lelőhelye Szamosújvár (Gherla), ahol a palmyrai íjászok táborának közelében találták. A fényképet küldő tudós szerint a palmyrai íjászoktól más írással írt emlékek maradtak fenn s ezért arra gondolt, hogy esetleg valamilyen kisázsiai nyelven vagy perzsa, párthus, illetve más iráni írással íródott. Czeglédy Károly éppen ezért fordult hozzám, mert azt gondolta, hogy a felirat valóban iráni nyelvű lehet.

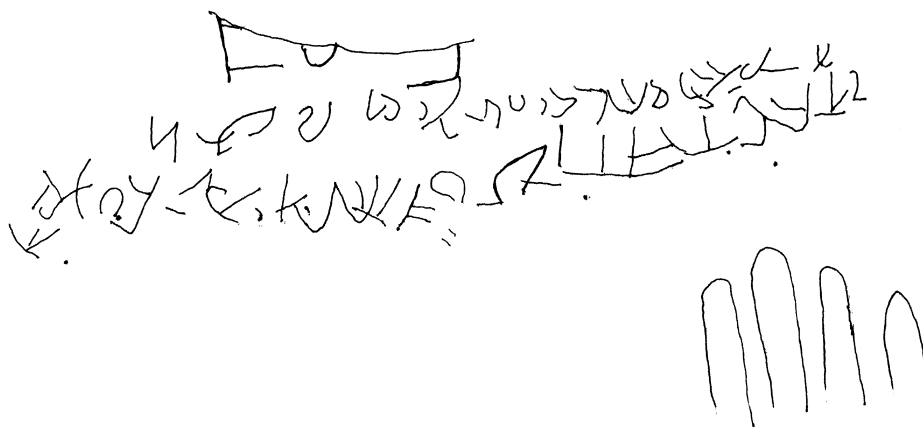
A feliratról első rátekintésre meg lehetett állapítani, hogy egyetlen ismert középiráni nyelv írásával sem hozható kapcsolatba. Azonban akkoriban már ismertem az alább ismertetett Brigetio-i szír feliratot és annak sajátos kurzív ábécéjét. A Szamosújváron talált felirat írása emlékeztetett erre az arameus eredetű ábécére, ezért úgy tűnt, hogy ha ez a feliratos emlék nem lehet palmyrai írásos feljegyzés, akkor valószínűleg szír nyelvemlékkel van dolgunk. Ez annál inkább is lehetségesnek látszott, mert Dáciában nemcsak palmyrai, hanem szír csapatok is állomásoztak.¹ Véleményemet közöltem Czeglédy Károllyal, aki nem akart a nehezen olvasható felirattal foglalkozni, hanem megkért, hogy kíséreljem meg kibetűzését és értelmezését.

E munkát akkor mindjárt elkezdtem, azonban hamarosan világossá vált, hogy a kurzív szír (*esṭrangelā*) ábécé nem nyújt kellő alapot a Szamosújvárról származó felirat írásjeleinek azonosításához. Így a fényképet egyelőre félretettem s további tanulmányozását arra az időre halasztottam, amikor a Brigetioban talált szír felirat közzétételét már elkészítettem. Ez más feladatok és az élet különböző nehézségei miatt csak nemrégiben történhetett meg. Közben Czeglédy Károly eltávozott közülünk s így már nem lehetett sem azt megállapítani, hogy ki küldte neki a felirat fény-

¹ Makkai László–Mócsy András: Erdély története. I. Budapest 1986. 84 (*numerus Surorum sagittariorum, cohors I Tyrorum, cohors I sagittariorum equitata*).

1. kép. A szamosújvári palmyrai felirat

2. kép. A szamosújvári palmyrai felirat autográfiája

képét, sem pedig, milyen leletkörülmények között került napvilágra, melyik múzeumban őrzik, milyen anyagra íródott s melyek a méretei. Ezért legjobb megoldásnak az látszott, ha közzé teszem a felirat olvasására és értelmezésére vonatkozó javaslataimat, amelyek így talán eljuthatnak azokhoz a tudósokhoz, akik Dacia római helyőrségeinek történetével foglalkoznak.

A szamosújvári felirat alaposabb tanulmányozása azonnal nyilvánvalóvá tette, hogy a kurzív szír *esṯrangēlā* íráshoz csak annyi köze van, hogy szintén erősen kurzív

jellegű, azonban betűformái jelentősen eltérnek annak megfelelő jeleitől (l. írástáblázat). A *šin*, a *tāv* és a *semkaθ* betűk alakja világosan megmutatta, hogy palmyrai írással van dolgunk s hogy a felirat fényképét küldő tudós nem tudta azonosítani az írást, annak csak az lehetett az oka, hogy a Szamosújváron talált többi palmyrai felirat lapidáris (díszes) palmyrai írással, ez viszont annak kurzív változatával íródott.

	Sz	D 845	D 908	D 909	D 907	D 916	Pd	I	SS	Pk
ʾ	𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉
b	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍	𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓
g	𐤔	𐤕	𐤖		𐤗	𐤘	𐤙		𐤚	𐤛
d	𐤜	𐤝	𐤞	𐤟	𐤠	𐤡	𐤢			𐤣
h	𐤤	𐤥		𐤦		𐤧				𐤨
w	𐤩	𐤪	𐤫		𐤬	𐤭	𐤮			𐤯
z		𐤰				𐤱	𐤲			𐤳
h	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	𐤹	𐤺	𐤻	𐤼	𐤽
t	𐤿	𐆀		𐆁			𐆂			𐆃
y	𐆄	𐆅	𐆆	𐆇	𐆈	𐆉	𐆊	𐆋	𐆌	𐆍
k	𐆎	𐆏	𐆐		𐆑	𐆒	𐆓	𐆔		𐆕
l	𐆖	𐆗	𐆘	𐆙	𐆚	𐆛	𐆜	𐆝		𐆞
m	𐆟		𐆠	𐆡	𐆢	𐆣	𐆤	𐆥		𐆦
n	𐆧	𐆨	𐆩	𐆪	𐆫	𐆬	𐆭	𐆮	𐆯	𐆰
s	𐆱	𐆲			𐆳	𐆴	𐆵			𐆶
c	𐆷	𐆸	𐆹	𐆺	𐆻	𐆼	𐆽		𐆾	𐆿
p	𐇀	𐇁					𐇂	𐇃		𐇄
š			𐇅	𐇆	𐇇		𐇈			𐇉
q	𐇊	𐇋		𐇌			𐇍			𐇎
r	𐇏	𐇐	𐇑	𐇒	𐇓	𐇔	𐇕	𐇖	𐇗	𐇘
š	𐇙	𐇚		𐇛		𐇜	𐇝	𐇞		𐇟
t	𐇠	𐇡	𐇢	𐇣	𐇤	𐇥	𐇦	𐇧	𐇨	𐇩

3. kép. Palmyrai írástáblázat. A rövidítések magyarázata: Sz = Szamosújvár, D 845, D 907, D 908, D 909, D 916 = Dura-Europosban talált palmyrai feliratok, Pd = palmyrai díszírás, I = itáliai palmyrai felirat, SS = South Shields-i palmyrai felirat (Anglia), Pk = palmyrai kurzív írás

A palmyrai írásnak ez a két fajtája párhuzamosan fejlődött és élt egymás mellett², s ezért hatott is egymásra.³ Így a szóban forgó szamosújvári feliratban is találunk a kurzív mellett lapidáris formákat is (pl. a *bēθ*, *dālaθ*, *kāf* esetében). Ez a körülmény és a kurzív írású palmyrai feliratok⁴ kis száma, valamint a palmyrai írásfajták jelformáinak nagy változatossága (l. írástáblázat) nehezíti meg a felirat kibetűzését.

A felirat három sorból áll: az 1. sorba azonban csak három betűt véstek be. Ezek nagyobb méretűek, mint a felirat többi betűi. Felső részük letörött a felirat kő- vagy agyaglapjának felső részével együtt, azonban kiegészítésük nem ütközik különösebb nehézségbe és megnyugtatóan azonosíthatók. A 2. sor amely 17 írásjelet tartalmaz, az 1. sorral azonos magasságban kezdődik, de azután ferdén, kb. 15°-os szögben lefelé halad, hogy az első sor alatt elférjen. Ugyanilyen az elhelyezése a 22 betűt tartalmazó 3. sornak is. A 2. és a 3. sorban megfigyelhető, hogy a betűk magassága bal felé haladva növekszik s a sorok végén hozzávetőleg a kétszerese a sorok elején bekarcoltagnak. Az a körülmény, hogy mélyebb bekarcolásoknál a tábla anyaga felgyűrődött, arra mutat, hogy agyagból készült, s a felirat bekarcolásának időpontjában még elég lágy volt.

A feliratnak következő olvasata javasolható (a palmyrai írás jeleit technikai okokból héber betűkkel helyettesítjük).

נפש	1. sor
דבהגיר בר ריעהליח די . מת	2.
והבל . בר . בנן . קמשח}ח . ח . אבן . בון . דנה	3.

Megjegyzések az olvasáshoz:

1. sor. A *nūn*-nak és a *pē*-nek hozzávetőleg a fele, a *šin*-nek a negyede tört le, a betűk azonban más kurzív palmyrai feliratok alapján biztosan kiegészíthetők és így a szó olvasata biztos.

2. sor. A **דבהגיר** szóban a *dālaθ* a palmyrai díszírás betűformáját követi (l. írástáblázat), a *bēθ* és a *hē* erősen kurzív (a *bēθ* dőlési szöge kb. 80°, a *hē*-é kb 45°). Erősen kurzív a *gāmal* is, a *yōδ* és a *rēš* pedig ligatúrát alkot. Mivel a *yōδ* a kurzív palmyrai írásban egyébként mindig a megelőző betűvel alkot ligatúrát, az ebben a feliratban megfigyelhető *yōδ*+*rēš* ligatúra valószínűleg úgy jött létre, hogy a felirat készítője először kifejejtette a *rēš*-t s ezt csak akkor vette észre, amikor a következő *bēθ* írásjelet már bekarcolta. Így már csak úgy tudta a *rēš*-t beszúrni, hogy az jobboldalt alul és felül érintkezett a *yōδ*-dal, baloldalt felül pedig a *bēθ* jobboldali szárával. A hely hiánya lehetett az oka annak is, hogy a *rēš* feje túlságosan rövid lett. A **דבהגיר**

² F. Rosenthal: Die Sprache der palmyrenischen Inschriften. Leipzig 1936.

³ F. Rosenthal: i. m. 9.

⁴ F. Rosenthal: i. m. 9.

írásképből $\aleph \sim \aleph$ tévesztéssel van dolgunk, amely más palmyrai feliratokban is előfordul.⁵

A $\aleph$ szóban vagy betűsorrend-tévesztés történt, amennyiben a helyes írásképből $\aleph$ volna, vagy a $\aleph$ plene írásával van dolgunk. Az $\aleph$ alakja eléggé archaikus, a palmyrai írásban használt betűforma arameus előzményére emlékeztet. A palmyrai díszírás jelformáját őrzi a *semkaθ*. Utána a felirat készítője valamilyen más betűt akart írni s először egy 45°-ban balra dülő karcolást tett, majd ezt keresztül húzta a *lāmeδ* szárának alsó részével. Nehezen azonosítható a szó utolsó betűje is, amely egy egyenlőtlen szárú V-re emlékeztet. A $\aleph$ írásjel a kurzív palmyrai írásban N alakú volt, azonban a nippuri varázstáblák arameus feliratain ennek már megjelenik olyan változata, amelynél a baloldali függőleges szár erősen megrövidül, csaknem eltűnik.⁶ Ennek a betűformának lehet a változata a szóban forgó írásjel, amelyet tehát nagy valószínűséggel $\aleph$ -nek határozhatunk meg.

Magyarázatot igényel a következő két írásjel is. Az első kétségtelenül egy $\aleph$ -ot tartalmazó ligatúra, amelyet formai szempontból lehetne $\aleph$ -nek olvasni. Azonban a palmyraiban a $\aleph$ vonatkozó névmás hangalakja *di*, írásképe $\aleph$ volt, s a feliratokon mindig így fordul elő. Nyelvtörténeti szempontból tehát elesik e ligatúra $\aleph$ olvasata. A nehézségen ismét a nippuri varázstáblák feliratainak írása segít át. Ebben ugyanis a *dāleθ*-nek olyan változata jött létre, amelynek feje teljesen elcsökevényesedett s így a betű egy kissé ívelő függőleges szárból állt. Ez a betűforma nyilvánvalóan igen alkalmas volt arra, hogy a gyakran előforduló $\aleph$ ligatúrában használják a kurzív írásban.

A másik nehézséget egy mandula alakú, alul nyitott, széles betű okozza, amelyhez hasonló a 3. sorban is megfigyelhető. A kettő között az a különbség, hogy a 2. sorban láthatónak a baloldali része alul szögletesen befelé, a 3. sorban használnak pedig éles szögben kifelé hajlik el. Ilyen alakú betűk a palmyrai lapidáris írást használó feliratokon nem fordulnak elő, azonban előzményeik megtalálhatók a *mīm* és a *qōf* formájában. E két írásjelnél megfigyelhető, hogy felső szögletük egyre jobban kicsúcsosodik (l. írástáblázat No. 916 *mīm*, No. 909 *qōf*), miközben a díszírásban egybeeső alakjuk (l. írástáblázat No. 916 *mīm*, No. 909 *qōf*) olyan módon differenciálódik, hogy a *mīm* baloldali szára alul egyenes marad, a *qōf*-é pedig kifelé hajlik. Az írás kurzívvá válása során ez a tendencia megerősödött s e betűk jobb felső csúcsa még inkább megnyúlt, s baloldali száruk kifelé illetve befelé hajlása pedig éles szögű töréssé vált. E fejlődés értelmében a 2. sorban olvasható betűt *mīm*-nek, a 3. sorban láthatót pedig *qōf*-nek határozhatjuk meg.

A 2. sor utolsó betűje kurzív *tāw*. A fentebb tárgyalt $\aleph$ szó írásképe alatt pont figyelhető meg. Ez valószínűleg szóelválasztó jel, amely más palmyrai feliratokon is előfordul ($\aleph$. $\aleph$).

⁵ F. Rosenthal: i. m. 13.

⁶ F. Rosenthal: i. m. 11 (írástáblázat).

⁷ H. Jensen: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart.² Berlin 1958. 296 (Abb. 283).

3. sor. E sor jellegzetessége, hogy a szóhatárokat a szavak utolsó betűje alá tett ponttal vagy vonással csaknem minden esetben jelöli. A sor elején olvasható *wāw* a díszírásban használt alakváltozatot reprodukálja. A *hē* erősen kurzív, függőleges szára vízszintes lett. A *bēθ* a díszírás változatát követi, a *lāmaδ* a kurzív változatban jelenik meg. A **קטשה** szóban két érdekes jelenség figyelhető meg. Az egyik jelsorrend-tévesztés: a felirat készítője a **קטשה** szóban a *šin* és a *ṭēθ* betűk sorrendjét felcserélte. Hasonló jelenség más palmyrai feliratokban is előfordul.⁸ A *ṭēθ* alatt két rövid ferde vonás látható. Lehetséges, hogy ezek a jelsorrend helyesbítését jelzik. A másik figyelemre méltó jelenség az, hogy *hē* ~ *ḥēθ* jeltévesztés történt: a felirat készítője először **קטשה** alakot vésett be, majd ezt a *ḥēθ*-re félig ráírt *hē*-vel javította. A szóvégi *hē* használatára *ālaf* helyett a palmyraiban több példánk is van⁹ s ugyanígy *qšt* > *qšṭ* hasonulásra is.¹⁰

Az **אבן** szóban a szóvégi *nūn* betűt a felirat készítője két, egymáshoz nem csatlakozó vonással írta, ugyanúgy, mint a **בון** szóban. A **בון** szóban a *wāw* betűt az írnok szemmel láthatólag utólag szúrta be a szókezdő *kāf* bal felső szára és bal felé nagy ívet alkotó függőleges szára közé.

A felirat végén álló **דנה** szó már nem fért el a sor végén, ezért jobb felső szarát a felirat készítője rákarcolta a **בון** szó szóvégi *nūn*-jára a középen keresztezve vele azt, a szóbelseji *nūn*-t a *dālaθ* bal felső szára és balra ívelő alsó szárvége közé szorította be, a szóvégi *hē* betűt pedig a *dālaθ* alá karcolta be. A *dālaθ* eredetileg függőleges szára kb. 140°-kal jobbra dőlt.

Nyelvi megjegyzések:

1. sor. A **נפש** szó ‘síremlék’ jelentésben a palmyrain kívül a birodalmi arameusban, a héberben és a nabateusban is használatos.¹¹ A palmyrai sírfeliratok kezdetének jellegzetes eleme, pl. **נפש חביבי בר מלכי** „Habibi Malkay fia síremléke”.¹²

A **דבהגיר** (helyesen ***דבהגיר**) név első eleme a **דבה** ‘áldozat’ (= főníciai, pun **דבח**, birodalmi arameus **דבח** ‘áldozat’¹³), második eleme pedig a palmyrai **גיר** **גיר** (= főníciai, nabateus, héber **גיר** ‘vendég, isten híve’¹⁴) szó. A ***דבהגיר** név jelentése tehát ‘Hívó áldozat(a)’ lehetett. Az apa **רעםליח** (helyesen ***רעםליח**) nevének alkotó elemei pedig a **רעי** ‘barát’ és a **ליח(א)** ‘megbocsátás’ szavak¹⁵, jelentése tehát ‘Megbocsátás barátja’ lehetett.

A **מת** szó a **מית** ‘meghalni’ ige perf. sg. 3. szem. alakja.

⁸ F. Rosenthal: i. m. 13 (pl. **קלקים**, helyesen **קליקם**).

⁹ F. Rosenthal: i. m. 21.

¹⁰ F. Rosenthal: i. m. 38.

¹¹ Ch.-F. Jean—J. Hofijzer: Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l’ouest. Leiden 1965. 183.

¹² H. Jensen: i. m. 296 (Abb. 282).

¹³ Ch.-F. Jean—J. Hofijzer: i. m. 71.

¹⁴ Ch.-F. Jean—J. Hofijzer: i. m. 53.

¹⁵ Ch.-F. Jean—J. Hofijzer: i. m. 281, W. Gesenius—F. Buhl: Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.¹⁷ Leipzig 1921. 545.

3. sor. A **חבל** név a palmyrai nyelv héber eredetű elemei közé tartozik, mint **יַעֲקֹב**, **שְׁמוּאֵל**, **לֹדִי** stb.¹⁶ Az apa neve, **בִּנְן** ugyanebbe a kategóriába tartozik (vö. héber **בְּנִינוּ**, minai **בִּנְן**¹⁷).

Az **אֲבִן** szó szűkebb értelemben ‘sírkő’ jelentésű lehet.¹⁸ A **בִּנְן** szó a **בִּנְן** ‘felállítani’ ige perf.sg.3.szem.alakja. Feltűnő az **אֲבִן בִּנְן דְּנָה** szavak szórendje a várható **דְּנָה אֲבִן בִּנְן** helyett.

E megjegyzések alapján a felirat következőképpen értelmezhető:

1. sor	Síremléke
2.	Debahgirnak, Re’salih fiának, aki meghalt
3.	és Hēbel, Benin fia, az íjász állíttatta ezt a sírkövet.

A felirat szövege, amely síremlékről illetve sírkőről beszél, felveti azt a kérdést, hogy a tárgyalt feliratnak mi volt a tulajdonképpeni funkciója. Tartalmi szempontból ugyanis kétségtelenül sírfelirat, azonban alaki és kivitelezési szempontból ez kevésbé látszik valószínűnek. Ha ugyanis ezt a feliratot valóban egy agyagtáblába karcolták be, mint az anyaga felgyűrődése alapján valószínűnek látszik, akkor semmiképpen sem lehet azonos a szövegében említett sírkővel. Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha feltesszük, hogy a ránk maradt agyagtábla fogalmazvány volt, amelynek alapján vésték azután a sírkőbe a végleges szöveget. Ez a jellege egyúttal jól magyarázná az írás kurzív jellegét (a sírköveken használt lapidáris helyett), továbbá a kivitelezés hevenyészett voltát és a benne előforduló íráshibákat is. Ha a feltevés helyesnek bizonyul, akkor az egyetlen ránk maradt palmyrai fogalmazvánnyal állunk szemben.¹⁹

¹⁶ *F. Rosenthal*: i. m. 98.

¹⁷ *W. Gesenius–F. Buhl*: i. m. 105.

¹⁸ *Ch.-F. Jean–J. Hoftijzer*: i. m. 2.

¹⁹ Ha figyelmesen megvizsgáljuk a felirat fényképét, akkor jobb alsó sarkában egy jobb kéz négy ujjának lenyomatát figyelhetjük meg rajta. Ennek létrejötte csak úgy képzelhető el, ha anyaga valóban anyag volt s az a felirat bekarcolása idején még nem szilárdult meg teljesen. Az ujjlenyomatok az átlagos természetes nagyságnál lényegesen kisebbek, így a feliratos agyaglap nagysága a valóságban legalább egyharmadával nagyobb lehet a fényképnél, amelynek mérete vízszintes irányban 21,8 cm.